УДК 373.3:39

З.Ф. Вәлиева

МӘКТӘПТӘ МИЛЛИ ТӘРБИЯ БИРҮНЕҢ НӘЗАРИ ҺӘМ ГАМӘЛИ НИГЕЗЛӘРЕ

Статья посвящена изучению внедрения элементов этнопедагогики в образовательный процесс. Автор рассматривает этнопедагогику как гарант межэтнической стабильности, национального подъема и духовного возрождения. Также автор отмечает, что этнопедагогика выступает как стабилизирующий фактор, противодействующий процессам размывания духовности, культуры, обеспечивающий культурную идентификацию, закладывающую духовные основы личности.

Ключевые слова: народная культура, народная педагогика, национальная школа, нравственное сознание, этническое воспитание, этнопедагогика.

Хәзерге заман белем бирү системасында этник үзаңлылык һәм үзтөрлелек исәпкә алынмаса, белем бирүне тулы хокуклы дип атап булмый. Россия Федерациясе кебек күп этнослардан торган илдә этнопедагогикага өстенлек бирелә. Хәзерге тормыш шартларында этнопедагогика милләтара тотрыклылыкны, милли күтәрелешне һәм милли үсешне яшәтүче көч булып формалаша. Этнопедагогика милли мәдәниятне, милли аңны тигезләп торучы фактор буларак та карала.

Милли мәктәпләрне этнопедагогикага нигезләнеп кенә төзеп була. Милли тәрбия культурасы башка культураларның төп нигезен тәшкил итә.

Этнопедагогика тәрбия шартларына фәнни карашны, социаль һәм педагогик процессларга анализ ясауны, милли мәдәни традицияләрне үзара бәйләүне, үзара хәрәкәткә китерүне, үзара тәэсир итүне күзаллый. Этнопедагогика, педагогика фәненең бер өлеше буларак, халыкчан (этник) тәрбиянең үзенчәлекләрен өйрәнә. Г.Н. Волков (бу терминны ул 1972 елда безнең илдә тел әйләнешенә кертә) [Раншбург, б. 72], этнопедагогиканың предметы булып милләтләрнең яки халыкларның нәсел педагогик культурасы, этник социаль акылы, үзенчәлекләре тора, дип билгели.

Безнең көннәр әдәбиятында педагогика фәне буенча бер-берсенә мәгънәләре белән якын торган ике термин яши: «этнопедагогика» һәм «халык педагогикасы». Халык педагогикасы – конкрет этник төркемнең тәрбия алымнарын, традицияләрен өйрәнү ул [Лысикова, 112 б.]. Этнопедагогика – гомумиләштерелгән атама, төрле халыкларның тәрбия алымнарын, традицияләрен чагыштырып анализлау.

Халык педагогикасында конкрет этник төркемнең тәрбия алымнарын, традицияләрен

бер буыннан икенчесенә тапшыру мөһим урын алып тора. Бу процесс никадәр тыгызрак бәйләнгән һәм никадәр тирәндәрәк ятса, өлкән буын өчен яшь буынны тәрбияләү шулкадәр җиңелрәк була. Г.Н. Волков халык әйтемнәреннән бик яхшы фикер таба: «Әгәр син өлкән буынны хөрмәтле белмисең икән, балаларга булган мәхәббәтең турында сөйләп тә торма» [Бердникова, б. 105].

Халык педагогикасының иң мөһим һәм иң яхшы эшләүче үзенчәлекләреннән берсе – халык тормышы белән бәйләнештә булуы. Бу аның тормышка яраклашу индексы.

Кешенең җәмгыятьтә тоткан урыны өчен мөһим булган җаваплылык, намуслылык, түземлелек, мәхәббәт, кеше кайгысын уртаклаша белү кебек әхлак категорияләрен берләштергән, халык традицияләренә таяну – уңай психологик мохит тудыра, бу, үз чиратында, үсеп килүче яшь буынны тәрбияләүдә әһәмиятле чараларның берсе булып тора. Кеше тәрбияләүдә барысы да актив катнаша: өлкәннәр дә, кечкенәләр дә, социаль мохит тә. Халык педагогикасының нигезен халыкның эчке культурасы, тәрбия алымнары, традицияләре, милли гореф-гадәтләре, социаль-этник нормалар тәшкил итә [Богданова, б. 89].

Халык педагогикасында халыкның зирәклеге, зиһен байлыгы күзәтелә һәм алар төрле тәрбия алымнарына йогынты ясый:

– мәкальләр – этика кагыйдәләренә;

– табышмаклар – акыл зирәклегенә;

– җырлар – эстетик зәвыклылыкка; патриотлыкка;

– әкиятләр – барысына да.

Этнопедагогика – халык педагогикасын өйрәнүче, аның традицияләренә нигезләнгән тәрбия культурасын, иктисади, рухи, социаль һәм башка җәмгыять күренешләре үсешен ачуга корылган фән ул.

Акамедик Г.Н. Волков халык педагогикасына мондый характеристика биргән: «Кеше хәтереннән башка традицияләр юк, тәрбиядән башка әхлаклылык юк, әхлаклылыктан башка шәхес юк, шәхестән башка, тарихи бердәмлек буларак, халык юк» [Курган, б. 245]. Россия Федерациясенең социаль-икътисади, социаль-мәдәни өлкәләрендә барган кардиналь үзгәрешләр шартларында, халыкта милли үзаңлылык, үз халкыңның тарихи тамырлары белән кызыксыну кебек тенденцияләр үсеше күзәтелә.

Рус этнографы М. Залыбин XIX гасырның соңгы чирегендә үк болай дип яза: «...уку йортларында укытучыларыбыз... безнең бабаларыбызның тормышкөнкүреше, гореф-гадәтләре, әкиятләре, булган хәлләр, ышанулар, җырлар турында бик аз сөйлиләр, ә бит аларда гасырлар буенча килгән халыкның характеры, гореф-гадәтләре чагылыш таба [Бессчетнова, б. 57].

Этник педагогика үзенең тамырлары белән ерак гасырларга барып тоташа, үзендә бик күп буыннарның тәҗрибәсен саклый, ләкин ул киләчәккә дә мөрәҗәгать итә, чөнки ул этномәдәни тәҗрибәне хәзерге заман буынының тормышын оештыруда

куллана, аларны үз халкының иң яхшы традицияләрендә тәрбияли.

Шулай итеп, балаларга этномәдәни тәрбия бирү, халыкның педагогик зирәклегенә таянып, түбәндәге юнәлешләрдә алып барыла:

– укыту процессына этномәдәният буенча тормыш-көнкүрешнең кыйммәтле мәгънәви юнәлешләрен кертү;

– төрле дидактик чаралар куллану;

– шәхеснең активлыгын югары дәрәҗәдә үстерү өчен яңа алымнар кертү.

Этномәдәниятнең прогрессив тәҗрибәләрен бала тәрбияләүдә актив куллану идеяләрне һәм практик тәҗрибәләрне оста куллану гына түгел, ә белем бирүне заман таләпләренә туры китереп алга таба үстерү, баету, ягъни гуманлылыкны, белем бирү процессының активлыгын, шәхесне рухи-әхлакый үстерү һәм тәрбияләү, шулай ук патриотик рух, милләтара аралаша белү культуралары тәрбияләү. Шәхес үстерүдә этник мәдәниятнең роле турында Россия һәм чит ил галимнәренең нәзари яктан да, гамәли яктан да бай тәҗрибәсе тупланган. А.Б. Григорян үзенең тикшеренүләрендә традицион мәдәниятнең яшүсмерләрнең әхлакый үсүендә, тәртибендә нинди роль уйнавын, милли традицияләрнең әхлак тәрбиясенең югарылыгына йогынты ясавын өйрәнә. Этнопедагогик факторларны, алымнарны, методларны мәктәптә һәм гаиләдә әхлак тәрбиясе бирүдә куллану мөһим икәнен дәлилли. Н.Ф. Сагояков исә үс хезмәтләрендә яшүсмерләрнең шәхси сыйфатларының нинди дәрәҗәдә булуына диагностика ясарга мөмкинлек бирә торган гуманлы аңлылык һәм тәртип нормалары критерийларын төзи. Д.С. Брызгалов үзенең тикшеренүләрендә этнопедагогиканың хезмәткә мәхәббәт тәрбияләүдә роле зур икәнен ача: милли хезмәт культурасын уен процессында, иҗади хезмәт барышында үзләштерү алымнарын эшкәртә: милли-региональ компонентны хезмәт тәрбиясендә куллану методларын кертә [Васильева, б. 167].

Т.Н. Бакланова, Н.М. Сокольникова шәхес буларак кеше үсешен милли традицион культура нигезенә таянып үстерү буенча белем бирү программаларын төзиләр. Л.А. Безбородова үзенең хезмәтләрендә мәктәптә музыка укыту методикасына укучының рухи яктан культуралы үсешенә йогынты ясауга әһәмият бирә. Л.А. Рапацкая мәктәптә милли сәнгать культурасын өйрәтүнең нәзари һәм методик нигезен төзүдә үзеннән зур өлеш кертә. Тикшеренүләрнең нигезен Россия психологлары һәм педагоглары А.В. Запорожина, А.Н. Леонтьева хезмәтләре тәшкил итә, шулай ук аларда Б.В. Зейгарник, А.Г. Асламова, Л.И. Божовичларның әйдәп баручы нәзари кануннары файдалына [Каиров…, б. 99].

Бүген мәктәп алдында катлаулы мәсьәлә тора: культуралы, һәрвакыт үзгәреп торучы чынбарлык алдында үз урынын таба белүче иҗади шәхес тәрбияләү; үсеп килүче буынны

тәрбияләү һәм үстерүнең әхлак нигезләрен халык чыганакларыннан табып файдалана белү. Безнең бурыч – белем турында язылган закон нигезендә шәхесне бөтен яклап та культуралы итеп, заманга яраклашкан итеп үстерү. Укытучылар туган телгә, бабаларыбыз тарихына, мәдәнияткә сак караш турында онытмасыннар иде.

Традицион халык мәдәнияте нигезендә этномәдәни белем бирү кече яшьтәге мәктәп баласында милләтара дуслыкны ныгыта, күпмилләтле җәмгыятьтә яшәргә, бүтән милләтләрнең мәдәниятенә, милли гореф-гадәтләренә сак һәм түземле булырга, яшәү кануннарын төгәл үтәргә өйрәтә.

Хәзерге көндә этномәдәни компонент укыту-тәрбия процессында мөһим фактор булып тора. Бу процессны мин үз эшчәнлегемдә түбәндәге принципларга таянып оештырам:

1. Патриотлылык.

Укыту һәм тәрбияне тарихи чыганакларга, халыкның гореф-гадәтләренә таянып алып бару. Бу үз Ватанына хөрмәт, мәхәббәт һәм тугрылык, киләчәккә ышаныч принциплары нигезендә тормышка ашырыла.

2. Тарихчанлык принцибы.

Гуманитар фәннәр тарихи чыганакларга нигезләнә. Башка фәннәрне өйрәнүне дә тарихи чыганакларга таянып оештыру.

3. Укыту-тәрбия бирү принцибы.

Укыту предметларына төп максатка караган кебек түгел, ә укучыларның шәхесен тәрбияләүгә кулланма итеп карау.

Дәресләрдә халык педагогикасын куллану яшь буынга тәрбия бирүдә мөһим фактик материал булып тора. Бала тәрбияләүдә халык педагогикасының поэзиясен куллану да киң урын алып тора, чөнки аның гади һәм образлы әсәрләре балалар күңеленә тиз үтеп керә һәм, үз чиратында, бала күңелендә яхшылыкны, игелеклелекне, гаделлекне аңлауга этәргеч тудыра, яхшыдан яманны аерырга өйрәтә. Шулай ук балаларның фантазиясен тагын да үстерергә, тагын да баетырга ярдәм итә, бала күңелендә иҗатка омтылыш уята. Мәсәлән, балаларның үзләренә дә иҗат итеп карарга – шигырь язарга бирем бирелә. Дәресләрдә халык педагогикасын кулланганда, халык авыз иҗатының бер жанрына гына өстенлек биреп булмый, чөнки аларның барысы да педагогик кыйммәткә ия, барлык төр жанрларда да халыкның зирәклеге, тапкырлыгы ачык чагылыш таба.

Яшь буынга әхлак тәрбиясе бирү буенча да халык педагогикасында халыкның күп гасырлык тәҗрибәсе тупланган. Бу уңай тәҗрибә хәзерге көндә дә актуаль һәм тәрбия процессында мөһим роль уйный. Мәсәлән, халык әкиятләре кешене тапкырлыкка, зирәклеккә, түземлелеккә һәм нинди генә авырлыклар, сынаулар алдында да югалып калмыйча, кеше булып калырга өйрәтә. Аларда һәрвакыт начарлыкны яхшылык җиңә, дөреслек тантана итә.

Халык педагогикасын математика дәресләренең телдән исәпләү этабында да кулланып була.

Мәсәлән, санау-исәпләүгә корылган табышмаклар куллану. Бу табышмаклар математик хисаплауга, логик фикерләүгә һәм бала аңын үстерүгә, шулай ук хәтерне ныгытуга ярдәм итә. Мәсьәләләр чишкәндә, сирәк кенә булса да, мәсьәлә эчтәлеге буенча балалар төрле уен кораллары, балалар уеннарының исемнәре белән дә танышалар.

Төрле уеннар вакытында санамышлар куллану, уен кагыйдәләрен истә калдыру исә баланың хәтерен яхшыртуда һәм хәтер ныклыгын үстерүдә уңай нәтиҗә бирә. Шулай ук танып-белүгә корылган уеннар, кабатлау күнегүләре, укуга аңлы караш үстерү ысуллары да киң кулланыла.

Башлангыч сыйныф мәктәп дәреслекләрендә дә этнопедагогика элементлары киң чагылыш тапкан. Мәсәлән, гуманитар фәннәр дәресләрендә балалар төрле милләт әкиятләре, мәкальәйтемнәре, табышмаклары, сынамышлары, тизәйткечләре белән танышалар. Бу бигрәк тә әдәби уку, татар теле, рус теле, сынлы сәнгать, әйләнә-тирә дөнья дәреслекләрендә ачык чагылыш алган. Балалар, төрле милләт халык авыз иҗаты белән танышып кына калмыйлар, ә аларны чагыштыралар, анализлыйлар, охшаш әсәрләрне табалар.

Халык педагогикасы элементлары әйләнә-тирә дөнья дәресләрендә дә киң кулланылыш таба. Бу, үз чиратында, мәктәп баласына табигать күренешләрен, табигатьтәге үзгәрешләрнең кеше тормышына һәм хезмәтенә ничек йогынты ясавын яхшырак аңларга ярдәм итә. Сынамыш, мәкаль, әйтем, әкият, төрле легендалар кебек халык педагогикасы элементлары биологик төшенчәләрне тулырак үзләштерергә дә ярдәм итә. Мәсәлән, халык сынамышларын күзәтергә дип бирелгән биремнәр укучыларның күзәтүчәнлеген, игътибарлылыгын, тирә-юньгә мәхәббәтен үстерергә этәргеч булып тора. «Хайваннарның күптөрлелеге» темасын өйрәнгәндә без, Татарстан территориясендә яшәүче хайваннар белән беррәттән, анда үсүче үсемлекләрнең аерым төрләрен дә өйрәнәбез. Танып-белү эшчәнлеген үстерү максатыннан, халык күзәтүләренә нигезләнеп куелган үсемлек исеменең килеп чыгышы турында легендалар тәкъдим ителә, укучылар болар турында кызыксынып укыйлар һәм үзләренә дә легендалар чыгарырга бирем бирелә.

«Тарих битләреннән» темасын өйрәнгәндә, без тагын халык хәтеренә мөрәҗәгать итәбез. Милли геройлар, халыкның ирек өчен көрәшү тарихы балаларны һәрвакыт кызыксындыра. Бу темаларны өйрәнү балаларны әдәби укуга, әдәби китаплар кулланырга, ил тарихындагы мөһим фактларны эзләргә өйрәтә. Бу теманы өйрәнгәндә, әти-әниләрнең ярдәме бик зарур, чөнки һәр ата-ана баласын үз нәселе, гаилә тарихы, гаилә традицияләре белән таныштырырга тиеш.

Сынлы сәнгать дәресләрендә этнопедагогикага (мәсәлән: милли әкият образлары, халык календаре билгеләре һәм символлары, төрле халыкларның милли киеме, «Минем Татарстаным»,

төрле халыкларның бизәк төшерү һәм орнамент үрнәкләре һ.б.га) мөрәҗәгать итәбез. Балалар, рәсем ясап кына калмыйча, нәзари белемнәр дә алалар: әйтик, милли әкият образлары белән танышалар, әкиятләргә иллюстрацияләр төшерәләр; кайсы орнамент нинди мәгънәгә ия булуын ачыклыйлар; аерым төр киемне кайчан, нинди очракта кияргә кирәклеген билгелиләр; бәйрәм табынын әзерләргә өйрәнәләр.

Этнопедагогиканы тормышка ашыруда шулай ук сыйныфтан тыш чаралар да мөһим урын алып тора. Мәсәлән, Сөмбелә, Яңа ел, Карга боткасы, Әниләр бәйрәме, Нәүруз бәйрәмнәре белән танышалар. Бәйрәмнәр әти-әниләр, әби-бабайлар ярдәме белән оештырыла. Өлкән буын вәкилләре балаларга теге яки бу милли бәйрәмне ничек уздырырга, нинди милли ризыклар әзерләргә икәнен аңлата, шулай ук төрле милли уеннар өйрәнергә ярдәм итә.

Шулай итеп, мәктәп тормышында, бигрәк тә башлангыч сыйныфларда, эпнопедагогиканы куллану тулысынча тормышка ашырыла һәм ул уңай нәтиҗәләр дә бирә. Педагогик эшчәнлекне һөнәр итеп сайлаган кешегә халык педагогикасын, аның гореф-гадәтләрен белү бик кирәкле фактор. Эше нәтиҗәле булсын өчен, һәр укытучыга тәрбиянең максатын һәм бурычларын ачык белү мөһим. Бары шул очракта гына аның укыту-тәрбия өлкәсендә тиешле дәрәҗәдә максатка омтылуы, югары нәтиҗәләргә ирешүе күзәтеләчәк.

Әдәбият

Бердникова В., Ткаченко И. Масленица // Воспитание школьников. 2007. № 1. 167 с.

Бессчетнова О.В. Культура и образование: формы и методы взаимодействия: учеб. пособие для преподавателей и студентов вузов, учителей школ, работников культуры. Саратов: Научная книга, 2009. 136 с.

Богданова О.С., Калинин О.Д. Содержание и методика этических бесед с младшими школьниками. М.: Просвещение, 1982. 160 с.

Васильева З.Н. Нравственное воспитание учащихся в учебной деятельности. М.: Просвещение, 1978. 235 с.

Каиров И.А., Богданова О.С. Нравственное развитие младших школьников в процессе воспитания. М.: Просвещение, 1979. 189 с.

Курган Г.И. Процесс усвоения нравственных принципов и обеспечение моральности поведения. М.: Педагогика, 1980. 319 с.

Лысикова Н.П. Народная культура: генезис и традиции. Саратов: Изд-во ТППСО; Триумф, 2006. 245 с.

Раншбург Й. Формирование и развитие морали. М.: Айрис-пресс, 1983. 189 с.

Вәлиева Зөләйха Фәрит кызы,
Яр Чаллы шәһәре 45 нче урта гомуми белем бирү мәктәбенең башлангыч сыйныфлар укытучысы